

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and Education Research

|| Sayı/Issue 17 (Ağustos/August 2024), s. 208-222.

|| Geliş Tarihi-Received: 11.07.2024

|| Kabul Tarihi-Accepted: 16.08.2024

|| Araştırma Makalesi-Research Article

|| ISSN: 2687-5675

|| DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.218

Sivas Kongresi'nin Bir Sonucu Olarak Damat Ferit Paşa'nın İstifasında Bir Aracı: Deli Müşir Fuat Paşa

An Intermediary in the Resignation of Damat Ferit Pasha as a Result of the Sivas Congress: Mad Advisor Fuat Pasha

Mehmet Emin ELMACI*

Öz

Mustafa Kemal Paşa, I. Dünya Savaşı'nın son günlerinde ülkesini seven her asker gibi ülkesi için endişelenmekteydi. İstanbul'a geldiğinde bu konuda bir şeyler yapılması gerektiğinin de farkındaydı. Ancak İstanbul fiili işgal altındaydı ve hükümet İngilizlerle anlaşılması düşüncesindeydi. Mustafa Kemal Paşa, gelişen olaylar sonucunda, Mondros Antlaşması sonrası ateşkesin sorunsuz uygulanmasını isteyen İstanbul Hükümeti tarafından Samsun'a gönderilmişti. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıkar çıkmaz tam tersi İzmir'in işgalinin protesto edilmesi emirleriyle, halkı örgütlemeye çalışmıştır. Bu noktada Paşa'nın doğruları yaptığını anlayan arkadaşları ve halk desteğini ona verecekti. Mustafa Kemal Paşa da özellikle güvendiği arkadaşlarıyla hem bir bağımsızlık savaşı vererek ülkeyi işgalden kurtarmaya çalışacak hem de İstanbul'da saltanatın yanlış politikaları nedeniyle sırtını halka dayayarak bir de ulus egemenliği mücadelesine girişecekti.

Amasya Genelgesi'ndeki "halkın azim ve kararı" Erzurum Kongresi'ndeki "milli iradeyi etkin kılma" ve en son aşamada tüm yurttan gelen delegelerle Sivas Kongresi'nde tüm kurtuluş derneklerinin birleştirilmesi, İstanbul üzerinde büyük baskı oluşturmuştu. Bu aşamada Temsil Heyeti'nin akıllıca aldığı kararlar ve siyaseten padişah yerine Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın sorumlu tutulması kararlaştırılmıştı. Bu karar sonucunda Damat Ferit Paşa'nın istifasının istenmesinde ve padişahın etkilenmesinde, uzun yılların tecrübesi ile 85 yaşındaki Müşir Fuat Paşa'nın aracı olarak kullanılması düşünülmüştür. Bu çalışmada basın da takip edilerek hem Ferit Paşa'nın istifa hem de Müşir Fuat Paşa'nın katkısı ortaya konacaktır.

Anahtar Kelime: Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele, Sivas Kongresi, Vahdettin.

Abstract

In the last days of World War I, Mustafa Kemal Pasha, like every soldier who loved his country, was worried about his country. When he arrived in Istanbul, he was aware that something had to be done about it. However, Istanbul was under de facto occupation and the government was in agreement with the British. As a result of the developing events, Mustafa Kemal Pasha was sent to Samsun by the Istanbul Government, which wanted the armistice after the Treaty of Mudros to be implemented smoothly. On the contrary, as soon as Mustafa Kemal Pasha landed in Samsun, he tried to organize the people with orders to protest against the occupation of Izmir. At this point, his friends and the public, who realized that Pasha was doing the right thing, would give him their support. Mustafa Kemal

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, e-posta: emin.elmaci@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7336-3561.

Pasha, especially with his trusted friends, would not only try to save the country from occupation by waging a war of independence, but would also embark on a struggle for national sovereignty by relying on the people due to the wrong policies of the sultanate in Istanbul.

The “determination and resolve of the people” in the Amasya Circular, the “activation of the national will” in the Erzurum Congress, and finally the unification of all liberation associations in the Sivas Congress with delegates from all over the country had put great pressure on Istanbul. At this stage, it was decided to hold Grand Vizier Damat Ferit Pasha responsible for the wise decisions taken by the Representation Committee and politically instead of the Sultan. As a result of this decision, it was considered to use the 85-year-old Marshal Fuat Pasha, with his long years of experience, as an intermediary in requesting the resignation of Damat Ferit Pasha and influencing the Sultan.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, National Struggle, Sivas Congress, Vahdettin.

Giriş

Mondros Antlaşması sonrası ülkenin durumunda önemli gelişmeler olacağı belli olmuştu. Ateşkes şartlarına rağmen işgal edilmemiş Musul ve Kerkük’ün, ateşkes maddesi uyarınca 7. maddeye dayanarak işgal edilmesi bu gelişmelerden en önemlisiydi (Bayur, 1997, s. 177). İtilaf Devletleri donanmasının İstanbul’a gelmesi ve İstanbul’da yavaş yavaş kontrolü elde etme çabaları da. Mustafa Kemal Paşa İstanbul’da kaldığı 6 ay boyunca durumu çok net görmüştü (Borak, 1998, s. 74). İstanbul İngilizlerin fiili işgali altındaydı ve yapılabilecek şeyler kısıtlıydı. Bu nedenle bir fırsat olarak önüne gelen, Doğu Karadeniz bölgesindeki Pontus Rumları ile Türkler arasındaki çatışmada bölgede kontrolü sağlayabilecek bir komutan aranmasında, ön plana çıkmıştı. 15 Mayıs 1919’da Milli Mücadele için kritik bir dönemeç idi. İzmir’in Yunanlılar tarafından işgaline izin verilmesi halk tarafından tepkiyle karşılanmış ve kuvva-yi milliyeyi güçlendirmişti.

Mustafa Kemal Paşa’nın 22 Haziran’da Amasya genelgesinde arkadaşlarıyla aldığı kararlar, bu gücün halka dayanmasını hızlandıracaktı. Yerel Erzurum Kongresi’nde milli iradenin vurgulanması ve ulusal çapta kararların alınması artık bir bağımsızlık savaşı ile birlikte bir egemenlik mücadelesi verildiğini de ortaya koymuştu. Milli Mücadele’nin başarıya ulaşmasını sağlayacak en önemli nokta ise ülkedeki tüm kurtuluş örgütlerinin birleştirildiği Sivas Kongresi ve kararlarıydı. İstanbul Hükümetine alternatif şeklinde oluşan Temsil Heyeti, aldığı kararlarla tüm ülkede kurtuluşa giden yolda önemli bir konuma gelecektir. Özellikle padişah Vahdettin’e, tecrübeli ve dinlenen bir eski asker olan Müşir Fuat Paşa aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa imzalı gönderilen Temsil Heyeti telgrafı, Damat Ferit Paşa’nın istifasına giden yolu açacaktır. Bu sürece gelişin başlangıcı da Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a çıktığı 19 Mayıs 1919 tarihi sonrası süreçtir.

Bu konuda en önemli nokta Mustafa Kemal Paşa’nın, Samsun’a çıktıktan hemen sonra özellikle halkı işgallere karşı örgütlemesiyle hem İngilizler hem de İstanbul Hükümetinin tepkisini çekmeye başlaması olmuştu. Özellikle Paşa’yı izlemekle görevli İngiliz istihbarat subayı Hurst’ün, 2 Haziran’da Mustafa Kemal Paşa’yı ziyaret ettiğinde kendi birimlerine yazdığı raporunda “*Havza’daki 30 Mayıs mitinginde hazır bulunmasının bile kendisinin geri çağrılmasına yeteceğini*” söylemesi (Jaschke, 1982, s. 180), iplerin tamamen kopması anlamına gelmekteydi.

Nihayet, ilk olarak İngiliz işgal gücü Başkomutanı General Milne, kendi hükümetine yazdığı 6 Haziran 1919 günlü yazıda, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Anadolu’da dolaşmalarının rahatsızlık vermesi nedeniyle derhal İstanbul’a çağrılmaları için İstanbul hükümetine baskı yapılmasını istemiştir (Sonyel, 2010, s. 36). Milne, bununla kalmamış aynı gün, Osmanlı Harbiye Nezaretine de sert bir yazı yazmış ve

“General Kemal Paşa ile kurmayların vilâyetlerde bulunuşlarının istenir bir şey olmadığını ekselansınıza bildirmekle onur duyarım. Seçkin bir generalle kurmaylar kurulunun ülke içinde dolaşmaları, kamuoyunu tedirgin etmektedir. Ben askerlik bakımından bunların çalışmalarını gereksiz görmekteyim. General Kemal Paşa ile yanındakilerin hemen İstanbul'a dönmeleri için emir vermenizi dilerim”

diyerek üstüne düşeni yapmıştır (Jaeschke, 2001, s. 48).

Mustafa Kemal Paşa, kendisine yapılan baskıyı karşı tarafa yüklemenin gerektiğinin farkındaydı. Bu nedenle İngilizlerin, Diyarbakır ve havalisinden zorla aldıkları ve Samsun'a gönderdikleri on binlerce mekanizmayı taşıyan yük hayvanlarına bir emir ile el koyup satmıştır. İngilizler için Mustafa Kemal Paşa'nın bu faaliyeti, dayanılacak bir nokta olmaktan çıkmıştır. Amiral Calthorpe'un, 8 Haziran'da Osmanlı Dışişleri Bakanına verdiği *“Samsun sancağından kaygılandırıcı haberler alıyorum. Oradaki kimi kötü niyetli kişiler rahatsızlık ve karışıklık çıkarmaya çalışıyorlar.”* (Sonyel, 2010, s. 38), uyarısı sonrasında da Harbiye Nezareti, Mustafa Kemal Paşa'ya İstanbul'a dönme emrini vermek zorunda kalmıştı (Jaeschke, 2001, s. 48).

Bu gelişmenin sonucunda, Şevket Turgut Paşa, İngilizlerin bu isteği üzerine hükümetin yazılı olmayan kararına uyararak 8 Haziran'da, *“Maiyet-i aliyelerindeki istibotlardan biriyle hemen buraya teşrifiniz rica olunur”* yazısıyla, Mustafa Kemal Paşa'nın geri çağrılmasını istemişti (Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşının Başlatılmasına Dair Belgeler, 1999, s. 154).

İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'ya Tavrı

Olaylar basından izlendiğinde görülen en önemli nokta, Samsun'a çıkışı da dâhil olmak üzere, gazetelerde sürekli kendisinden söz edilen Mustafa Kemal Paşa ile ilgili haberlerin ortadan kalkmış olduğuydu. Herkes bir şey olduğunun farkındaydı. Önce *“geri çağrıldı”* haberleri gelmiş sonra *“istifası istendi”* denilerek durum anlaşılmaya çalışılmıştı. Damat Ferit Paşa'nın sansür heyeti nedeniyle, Anadolu'dan gelen haberler, gazetelere yansımamaktaydı (Elmacı, 2022, s. 17).

İstanbul'da durum olağanüstü bir haldeydi. Anadolu'ya muhalif Dâhiliye Nazırı Ali Kemal, Anadolu'daki kuvva-yi milliyecileri, 15 Haziran tarihinden itibaren kınamaya başlamış ve 18 Haziran 1919 tarihli Meclis'te kararlaştırılan bir bildiriye tüm askeri ve mülki memurlara yollamıştı (Sonyel, 2010, s. 43). Bildiri, 23 Haziran tarihli gazetelerde yayımlanmıştı. Muhalif Refii Cevat'ın Alemdar gazetesi de Monitör Oriental'den alıntılarla verdiği habere göre Ali Kemal Bey'in vilayetlere gönderdiği bildirinin, Paris'te bulunan Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın telgrafla verdiği emir üzerine yayımlandığını açıklamıştı (Alemdar, 25 Haziran 1919). Bu nedenle yine muhalif Sait Molla'nın gazetesi Yeni İstanbul, bunun farkında olarak bildiri haberini *“Hükümetin tamimi”* başlığı ile kullanmıştı (Yeni İstanbul, 23 Haziran 1919).

Ali Kemal'in Diyarbakır, Ankara, Erzurum, Sivas, Trabzon, Van, Kastamonu, Bitlis, Mamüratülaziz vilayetleriyle, Erzincan ile Canik mutasarrıflıklarına *“gayet müstacel”* koduyla gönderdiği 84/207 numaralı gizli bildirisinde, Mustafa Kemal Paşa'nın büyük bir asker olmasına rağmen dönemin siyasetine vakıf olmadığı belirtilmiş ve yeni görevinde bu nedenle başarı sağlayamadığı eklenmişti. Ali Kemal son noktada, vilayetlere Mustafa Kemal Paşa ile resmi hiçbir muameleye girişilmemesi şeklindeki kesin emrini vermişti (BOA DH.ŞFR: 100-174, 16.09.1337).

Hükümet'in Anadolu'ya karşı aldığı bir diğer tedbir, 20 Haziran 1919 tarihli telgrafla Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğünden gelmiş ve Müdür Refik Halid'in

(Karay), Mustafa Kemal Paşa'nın göndereceği telgrafların çekilmemesi konusundaki emri, telgrafhanelere gönderilmişti¹ (Bardakçı, 2019, s. 286).

Mustafa Kemal Paşa, Posta ve Telgraf Müdürlüğüne yazdığı ağır yanıt yazısında bu emir için, “vatanın bağımsızlığı ve hayatı için birleşen bütün milli vicdanı bastırmaktan başka hiçbir şeye yorumlanamayacak olan böyle caniyane bir teşebbüsün, gelecekte yol açacağı büyük sorumluluğun iyice düşünülmemesi ve kaoranmaması üzüntü vericidir.” (Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 2, s. 401) cümlelerini kullanmıştı². Mustafa Kemal Paşa, Padişah Vahdettin'e, Valilikler, Birlikler ve İstanbul'daki etkili kişilere yazdığı başka telgraflarda şikâyetle bulunarak “bu caniyane teşebbüsün” dinlenilmemesini ve emri dinleyenlerin de Harp Divanına verileceğini belirtmişti³ (Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 2, s. 402; Bardakçı, 2019, s. 288).

Mustafa Kemal Paşa ve basında örgütlenme aşamaları

Bu tedbirlere rağmen 21-22 Haziran gecesi Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Bey ve Rauf Bey'in katıldığı ve diğer komutanların da makine başında onaylarının alınmasıyla Amasya kararları ortaya çıkmıştı. Komutanlar arasında, kararların birinci ve ikinci maddeleri aynen korunup, üçüncü maddede de küçük bir değişiklik ve dördüncü bir maddenin eklenmesi ile Amasya Genelgesi yayımlanmış ve tüm yurda duyurulmuştu (Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 3, s. 105.). Ulusal savunmada ilk plan olan Amasya Genelgesinde alınan kararlar, Milli Mücadele'ye de çok önemli bir yol vermişti (Turan, 2017, s. 56).

“Milletin azim ve kararı” cümlesi ile ulus egemenliğine giden yolun başlangıcı olan Amasya bildirisi, İstanbul'da da hükümet çevresinde tepki görmüştü. Bir günlük bekleme sonunda Mustafa Kemal Paşa'nın durumu, 23 Haziran 1919 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüş ve hakkındaki şikâyetler konusunda dinlenilmesi için İstanbul'a gelmesi Harbiye Nezareti'nce kendisine tebliğ edilmişti (Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk, 2003, s. 52). Ali Kemal Bey aynı gün, Posta ve Telgraf Genel müdürü arkadaşısı Refik Halit Bey'i yanına çağırarak ve Mustafa Kemal Paşa'nın azil kararının tüm posta merkezlerine iletilmesini istemişti (Karay, 2009, s. 232).

Mustafa Kemal Paşa bu azli kabul etmeyince “Anadolu halkını hükümete karşı kıskırtma” gibi nedenlerden dolayı görevinden alınarak, yerine daha önce Bahriye Nazırı olan Hurşid Paşa'nın tayinine karar verilmiş ve Harbiye Nezareti, Mustafa Kemal Paşa'nın “hiçbir sıfat-ı resmîyesi kalmadığından emirlerinin resmi geçerliliğinin bulunmadığının” bütün vilayetlere tebliği hususunda, Dahiliye Nezareti'ni görevlendirmişti (Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk, 2003, s. 61; Bardakçı, 2019, s. 295).

Nitekim Amasya Genelgesi sonrası 24 Haziran tarihli sayısında Sabah gazetesi, kendi adına son noktayı koymuştu. Gazete, “Mustafa Kemal Paşa” başlıklı iki satırlık

¹ Refik Halid, bu yazısındaki “Adı geçen Paşa'nın takındığı şu serkeşane ve cüretkerane tavrın, memleketi büsbütün yabancıların ayaklarının altında çiğnetmeye kadar varacağı” öngörüsünde bulunmuştu (Bardakçı, 2019, s. 287).

² Refik Halit, ancak Damat Ferit Paşa'nın istifasından ve milli teşkilatın İstanbul'da bile kabul görmesinden sonraki günlerde, 10 Ekim 1919'da Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğünden istifa etmişti (Yenigün 11 Teşrinvevvel 1919).

³ Mustafa Kemal Paşa'nın bazı vilayetlerde telgrafhanelerde Redd-i İlhak ve Müdafaa-yı Milliye derneklerinin ücretsiz gönderdiği telgrafların, Posta Telgraf idaresi tarafından engellenmesi üzerine halkın sesinin boğulduğuna dair yazısına da Sadaret'ten yanıt gelmiş ve “bunun hükümetin kararı olduğu” bildirilmişti (Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921), s. 40.). İzmir'in işgali sonrası da birçok yerden Redd-i İlhak telgrafları postanelerden ücretsiz gönderilirken, Ali Kemal tarafından yasak emri verilmiş ancak halktan çok tepki çekince bu karar hemen geri alınmıştı (Karay, 2009, s. 211). Refik Halit, Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafının da ilk kendisine geldiğini belirtmiş ve bunu “belalı bir iş” olarak nitelemişti. Nitekim Milli Mücadele sonrası Yüzellilikler listesine girerek vatandaşlıktan çıkarılmıştır.

haberinde “Üçüncü Ordu Kıtaatı Müfettişliğine tayin edilmiş olan Mustafa Kemal Paşa hükümetçe azledilmiştir.”⁴ şeklinde bir cümle ile hükümetin azil kararı verdiğini haberleştirmişti (Sabah, 24 Haziran 1919).

Durumun karışık olmasının nedeni ise 23 Haziran tarihli Dâhiliye Nazırı Ali Kemal'in vilayetlere gönderdiği “Mustafa Kemal Paşa'nın büyük bir asker olmakla beraber zamanın siyasetine ayak uyduramadığını ve İngiliz mümessil-i fevkaladesinin de ısrarı ile azledildiği” (Bardakçı, 2019, s. 295) şeklindeki gizli tamime rağmen, İstanbul'a getirilmesi görevinin, Harbiye Nezareti'ne ait olmasıydı⁵. Hükümetin aldığı bu azil kararını, Harbiye Nazırı'nın imzalayıp Babıâli'ye göndermesi ve Sadaretçe de bu kararın onaylanması gerekmesine rağmen Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa'nın⁶ bu onayı göndermemesi, resmî olarak Mustafa Kemal Paşa'nın azlinin gerçekleşmesini engellemiştir⁷.

Ancak ilerleyen günlerde Harbiye Nazırı ve Dâhiliye Nazırının istifaları, artık Damat Ferit Paşa'yı daha da rahatlatmıştı. Sonuçta Mustafa Kemal Paşa'nın, görevden alınmasının hızlandırılması kararlaştırılmıştı. Mustafa Kemal Paşa da telgraf başında buna kanaat getirince 7-8 Temmuz gecesi askerlikten istifa etmiştir.

İlginç olan ise bu günlerde Zaman gazetesinde, daha 28 Haziran tarihinde 23 Temmuz'da toplanacak Erzurum Kongresinin haberinin verilmesidir. Zaman “Erzurum'da Milli Kongre” başlığında “Erzurum'un Müdafası için vilayetin muhtelif beldelerinden ihtiram edilen murahhısların iştirakiyle bir milli kongre teşkil edildiği haber alınmıştır” cümleleriyle kongrenin yapılacağını duyurmuştu (Zaman, 28 Haziran 1919). Zaman gazetesi daha sonra kongreden birkaç gün önce duyurusunu yinelemiştir. Gazete, Fransızca İstanbul gazetesinden alıntılanarak, 19 Temmuz günlü sayısında bu kez “Erzurum'da Kongre” başlıklı bir haber yapmış ve “İyd-i Milliye⁸ müsadif 23 Temmuz'da Erzurum'da bütün Anadolu Vilayetleri murahhıslarının iştiraki ile bir kongre akd edileceği bildirilmektedir” diyerek, Erzurum Kongresinin toplanacağını bildirmişti. Gazete haberini sonuna eklediği “Sivas'da da diğer bir içtima vuku bulacaktır” cümlesiyle ilerideki Sivas Kongresi'ni de okuyucularına duyurmuştu (Zaman, 19 Temmuz 1919).

Erzurum günlerinde özellikle İstanbul'dan gelen haberler, Mustafa Kemal Paşa için üzüntü verici olmuştur. Ancak Mustafa Kemal Paşa ise daha çok kuşkuluydu çünkü tam milli bir kongre olarak, milli birliğe gidişte halka büyük bir moral gücü vereceğini düşündüğü Erzurum Kongresi öncesi, rütbesi elinden alınmıştı (Goloğlu, 2008, s. 52). Ancak bu olumsuz hava kısa sürede dağılmış ve 23 Temmuz'da toplanan Kongre'de “irade-yi milliye”nin etkin kılınması kararı alınmıştı.

⁴ Hükümetin 28 Mayıs 1919 tarihinde aldığı karar ile iki müfettişliğin adı değiştirilmiş ve “Dokuzuncu Ordu” da “Üçüncü Ordu Müfettişliği” olarak anılmaya başlanmıştı (Bardakçı, 2019, s. 251).

⁵ Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa'nın bu kararı, Dâhiliye Nazırı Ali Kemal ile 26 Haziran'da Vükela toplantısında tartışmasına yol açacak ve sonuçta hem Şevket Turgut Paşa hem de Ali Kemal Bey istifa edecekti (Sabah, 27 Haziran 1919), (İkdam, 27 Haziran 1919). Vakıf Gazetesi bir haftadan beri bir hükümet krizi olduğunu ifade etmiş ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası temsilcisi Ali Kemal'in istifası sonrası fırka da gazeteye demec vererek hükümetle ilgisinin kalmadığını ilan etmişti (Vakit, 27 Haziran 1919), (İkdam, 27 Haziran 1919).

⁶ Bardakçı, Şevket Turgut Paşa'nın Harbiye Nazırlığının, bir ay on gün sürdüğünü belirttiğinden sonra Kuva-yı Milliye'yi desteklediğinin fark edilmesi üzerine istifa ettirildiğini belirtmişti (Bardakçı, 2019, s. 242).

⁷ Ali Kemal, 23 Haziran tarihli vilayetlere gönderdiği bildiriye de “Müşarünileyhin İstanbul'a celbi Harbiye Nezareti'ne ait bir vazifedir” diyerek topu Harbiye Nazırına atmış ve devamında da “lakin Dâhiliye Nezareti'nin size emr-i kat'isi artık o zatın mazul olduğunu bilmek, kendisi ile hiçbir muamele-i resmîyeye girişmemek, umur-ı hükümete müteallik hiçbir matlubunu is'af etmemektir. [isteklerine yardımcı olmamak]” cümlesiyle de rahatsızlığını dile getirmişti (Bardakçı, 2019, s. 296).

⁸ 1908'de 11. Meşrutiyet'in ilan edildiği 23 Temmuz günü uzun yıllar iyd-i milli (milli bayram) olarak kutlanmıştır.

Bu süreçte İstanbul basını, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da hangi faaliyetler içinde olduğuna dair haberleri elde etmesine rağmen bazılarını saklamış, bazılarını da sansürden, korkudan ya da otosansürden dolayı gerekli bilgileri vererek yansıtmamışlardı.

Ne Amasya Genelgesi ne Erzurum Kongresi kararları ve ne de Sivas Kongresi kararları gazetelerde çıkmıştır. Sadece Mustafa Kemal Paşa'nın görevden alınma ve tutuklanma kararları, gazetelere yorumsuz olarak yansımaya başlamıştır. Bir şeyler olduğunun herkes farkındadır ancak durumun nereye gideceğini kimse kestirememektedir. Bu sansür baskısı, Damat Ferid Paşa'nın istifası ve Ali Rıza Paşa'nın yeni hükümeti kurması sonrasında ancak Ekim ayı başında etkisizleşmiş ve 2 Ekim'den itibaren artık hem Mustafa Kemal Paşa'dan hem Anadolu'daki "millî teşkilattan" hem de fotoğraf ve mülakatlarla olumlu olarak söz edilmeye başlanmıştı. Bunun ana nedeni de Sivas Kongresinin etkisinin İstanbul'u baskı altına almasıdır.

Temsil Heyeti kararı ve Deli Müşir Fuat Paşa'nın aracılığı

Sivas Kongresi kararları veya kongre ile ilgili bilgiler, o günlerde basında kendine yer bulmamıştı. Ancak Sivas Kongresi gibi yurdun her tarafından gelen millî duruşlu temsilcilerin katılımıyla alınan kararlar, Anadolu'da büyük yankı uyandırmıştı. Bu oluşum, özellikle bağımsızlığın tehlikeye düşmesi üzerine kendiliklerinden direnişe geçen gruplara dayanmaktaydı (Steinhaus, 1999, s. 68). Bu cemiyetlerin temelde toplanma nedenleri, büyük devletlerin uzun süreden beri Osmanlı topraklarına göz dikmesi ve bunun sonucunda savaş sürecinde de gizli antlaşmalarla paylaşım için adım atmalarıydı (Öztürk, 2018, s. 391). Bu cemiyetlerde millî iradeye önem verilmesinin temeli de eski Türk geleneklerindeki yönetim sisteminde saklıydı (Öztürk, 2018, s. 392). Bu anlamda önce Amasya, sonra da Erzurum'da alınan "irade-i milliyeye" vurgu yapılması Türk milletinin yabancı olmadığı bir konuydu (Öztürk, 2018, s. 392).

Sivas Kongresi sonrası, gücünü vatanın her yerinden seçilerek gelen halkın temsilcilerinden alan Temsil Heyeti, önemli kararlar almaya başlamıştı. Temsil Heyeti kararları genelde Damat Ferit Paşa'nın başarısızlığı ve dolayısıyla Sadrazamlıktan ayrılması üzerine yoğunlaşmıştı. Özellikle Damat Ferit ve hükümeti hakkında, kararlarında sürekli olarak "Ferit Paşa kabinesinin vatan ve millete karşı hıyaneti tamamen sabit" şeklinde söz eden Temsil Heyeti, aynı zamanda Padişah ile yazışarak durumdan onu haberdar etme kararını vermişti (Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 4, s. 52). Alınan bu karar, halkın üzerinde Padişahın hâlâ etkisinin olmasından kaynaklıydı.

Bu 'ariza'nın, önce Fransızlarca verilmesi düşünülmüş ancak daha sonra yabancılar tarafından yapılmasının doğru olmadığı bildirilmiş ve padişaha bu "ariza'nın, Ayan'dan Müşir Fuat Paşa tarafından verilmesi, 17 Eylül kararıyla kararlaştırılmıştı (Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 4, s. 59). Bu karardan hemen sonra aynı zamanda Müşir Fuat Paşa'ya da bir mektup yazılmıştı. Mektubun girişinde "Mister Browne'a verilerek Dersaadet'te Müşir Fuat Paşa hazretlerine gönderilecek. Bekir Sami Beyefendi tarafından mektup ekli. Zatı şahaneyeye ariza" (Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 4, s. 59), denilmişti. Yani bu mektup, Bekir Sami Bey tarafından 17 Eylül'de, Sivas'ta bulunan Amerikalı gazeteci Browne'a⁹, Vahdettin'e iletilebilmesi amacıyla, Ayan'dan Müşir Fuat Paşa'ya verilmesi için teslim edilmişti. 19 Eylül 1919'da Sivas'tan ayrılan Browne da

⁹ Chicago Daily News gazetesi muhabiri olan Louis Edgar Browne, Halide Edip tarafından Amerikan mandası savunanlarla birlikte Sivas'a gitmiş ve kongreyi izleyen tek gazeteci olmuştu (Güven, 2012, s. 59). Sina Akşin, Browne'nun aynı zamanda ABD Deniz Akademisi'nde okumuş, savaşta muhabir olarak Rus İhtilalini izlemiş ve sonrasında da ABD ordusunda faal hizmet verdiğini belirterek "istihbarat görevlisi" olabileceğini belirtmişti (Akşin, 2021, s. 545).

(Güven, 2012, s. 59), bu mektupları 29 Eylül'de İstanbul'da Müşir Fuat Paşa'ya vermişti¹⁰ (Akşin, 2021, s. 606).

Padişah ile Müşir Fuat Paşa arasındaki bu ikili görüşmeyi, Vahdettin'in özel kalemi Ali Fuat Türkgeldi anılarında anlatmıştır. Buna göre Ayandan Müşir Fuat Paşa, 29 Eylül 1919 günü Vahdettin'i ziyaret etmiş ve kuvva-yı milliye namına kendisine müracaat edildiğini belirterek, "sen ihtiyar bir askersin, metalibimizi (isteklerimizi) padişaha arza vesatet (aracılık) et" dediklerini söyleyerek, kendisine cemiyet mührü ile verilmiş bir belgeyi özel kaleme, Vahdettin'e verilmesi için takdim etmişti (Türkgeldi, 1987, s. 265).

Türkgeldi'nin söylediklerinden anlaşıldığına göre Damat Ferit Paşa, ertesi gün 30 Eylül'de kendisini konağına çağırarak, bir gün önce saraya girerken Müşir Fuat Paşa ile karşılaştığını belirtmiş ve "seksen yaşında adamlar padişahın etrafını alarak entrika çevirmekte"¹¹ cümlesiyle durumu eleştirerek saray memurlarının cesaretsizliğinden şikâyet etmişti (Türkgeldi, 1987, s. 265).

Damat Ferit Paşa, o 30 Eylül akşamı Vahdettin ile görüşeceğini söylemişti. Vahdettin ise ertesi gün Ali Fuat Bey'e "dün gece Sadrazam Paşa geldi, kabinenin istifasını bildirdi." Cümlesiyle bu istifayı itiraf etmiş ve o görüşmenin istifa ile sonuçlandığını ortaya koymuştu (Türkgeldi, 1987, s. 265). Vahdettin, Türkgeldi'ye göre istifadan bir gün sonra 1 Ekim'de Sadrazamlık için Tefvik Ahmet Paşa ile görüşmüş ancak onun kabul etmemesi ve onu bir sonraki Sadrazamlık için düşünmesi nedeniyle, Ali Rıza Paşa'yı görevlendirmişti. 2 Ekim'de de Hatt-ı Hümayun alınmış ve Damat Ferit Paşa'nın istifası kabul edilerek Ali Rıza Paşa Sadrazamlığa atanmıştı (Türkgeldi, 1987, s. 267).

Müşir Fuat Paşa'nın aracılığının basına yansımaları

Müşir Fuat Paşa, 1834 yılında babası Çerkes Hasan Paşa'nın Sudan Valiliği sırasında Mısır'da doğmuştur¹²(Resimli Şark, 1931, s. 9). Mısır'da Abbasiye Askeri Mektebi'nde okuduktan sonra Süvari Zabiti olarak Mısır ordusu içinde göreve başlayan (Dadyan, 2013, s. 22) Müşir Fuat Paşa, Mısır ordusunda miralaylığa kadar terfi ettikten sonra Hidiv İsmail Paşa ile anlaşmazlığa düşmesi üzerine İstanbul'a gelmiş, Türk Ordusuna katılmıştır (Resimli Şark, 1931, s. 9). Daha sonra İşkodra ve Karadağ muharebelerindeki başarıları ile tanınmaya başlamış ve özellikle tarihe 93 Harbi olarak geçen '1877-78 Osmanlı Rus Savaşında' Bulgarları Elena mevkiinde büyük bir yenilgiye uğratması ile halk arasında ve devlet kadrosunda büyük ün kazanarak, "Elena Kahramanı" unvanını almıştır. Savaş sonunda kendisine askeriyedeki en üst rütbe olan Müşirlik verilmiş ve Umum Kumandanlık Vekâleti görevine tayin edilmiştir. Müşir Fuat Paşa'nın II. Abdülhamit ile arası çok iyiydi. Aynı zamanda onun danışmanlığını da yapmış olan Müşir Fuat Paşa, onun emriyle Rus Çarları ile diğer devletlerin etkili kişileriyle de görüşmeler yapmıştır (Dadyan, 2013, s. 23).

Abdülhamit'e karşı açıkça sert eleştirilerde bulunabilen kişilik yapısı ve kafasında doğru neyse öyle davranması nedeniyle "Deli" lakabı alan Müşir Fuat Paşa, hafiyelerin takibinde takındığı tutum nedeniyle II. Abdülhamit ile arası bozulduğundan, 1902 yılında Şam'a sürgüne gönderilmişti. Ancak orada halkın büyük sevgi gösterileriyle karşılanan Müşir Fuat Paşa, 1902 ile 1908 arası sürgünde sıkı takip altında yaşamış, Meşrutiyet'in yeniden ilanı sonrasında bu sürgün hayatından kurtulmuştu.

¹⁰ Akşin'e göre Browne, Türkler lehindeki tavırları nedeniyle İngilizlerin baskısı üzerine, ABD makamlarınca Türkiye'yi terk etmesi istenmişti (Akşin, 2021, s. 545).

¹¹ Türkgeldi'ye göre "Ferid Paşa ne kimsenin huzura kabulünü ve bir arıza takdimini ve ne de muhalif bir gazetenin padişah tarafından görülmesini" arzu ediyordu.

¹² Bir başka kaynakta ise İstanbul'da doğduğu sonradan babasının yanına Sudan'a geçtiği belirtilmektedir (Dadyan, 2013, s. 22).

Yaşı ilerlemiş olan Müşir, Meşrutiyetin özgürlük ortamında bir “kahramana” dönüşmüş ve 1909 yılında da Meclis-i Ayan üyeliğine atanmıştı (Dadyan, 2013, s. 25). Üç evladını savaşlarda şehit vermiş olan Müşir Fuat Paşa, 17 Nisan 1931’de 96 yaşında hayatını kaybetmiş ve Eyüp’te defnedilmiştir (Cumhuriyet 19 Nisan 1931).

Müşir Fuat Paşa 80’li yaşların başında, uzun yıllar devlete hizmet etmiş ve devlet siyasetinde büyük tecrübesi olan bir devlet adamıydı. Paşa bu kimliği ile Padişah Vahdettin ile Temsil Heyeti arasında önemli bir işlev görmüş ve nihayet Damat Ferit Paşa’nın istifasına gidecek yol açılmıştı.

Müşir Fuat Paşa’nın aracılığıyla Vahdettin’e iletilen Temsil Heyeti mektubunun etkisi, Damat Ferit’in istifasına neden olmuştu. İstifanın ve sonrası gelişmelerin ana nedenlerinden birisinin, Sivas Kongresi ve alınan milli kararların olduğu da gerçektir. Aracılık eden de yılların tecrübeli asker ve devlet adamı, Müşir Fuat Paşa idi. “Padişah’tan her şeyin saklandığı” algısı, o dönem halk arasında geçerliydi. O kadar ki, Temsil Heyeti de 17 Eylül 1919 tarihli kararında,

“Zatı şahane tarafından, kabinenin aldatmasıyla bir beyanname çıkarılacağı haber alınması üzerine, iktidar mevkisine meşru bir kabine geçinceye kadar Dersaadet’le resmi münasebetler kesilmiş bulunduğundan, oradan gelecek her türlü beyanatın asıl ve esastan uzak sayılacağına tamimine karar verildi. Zatı şahaneye arzına kabinece engel olunan maruzatın Ayan’dan Müşir Fuat Paşa hazretleri vasıtasıyla takdimine karar verildi”

cümlesiyle Müşir Fuat Paşa’ya aracılık verildiğini kararlaştırmıştı (Atatürk’ün Bütün Eserleri, C. 3, s. 59).

Aynı karar aynı tarihle yine Temsil Heyeti tarafından Müşir Fuat Paşa’ya Mustafa Kemal imzasıyla gönderilmişti. Yazıda,

“İstanbul’da, 300 milyon Müslümanın bugün büyük umutla baktığı hilafet makamında, vatan, millet düşmanı bir hükümet iktidar mevkisinde duruyor. Damat Ferit Paşa gibi cahil, haris, hodbin bir hanedan mensubu şahıs, yüce saltanata maalesef leke olan bir millet haini, sabit fikirleri ve hayvani inadıyla vatan ve milleti, milletsiz saltanat olamayacağı için bu arada saltanat makamını da muhakkak bir uçuruma sürüklüyor. Bu Sadrazamın cinayetlerinin ortağı olan Dâhiliye ve Harbiye Nazırları da milletin sesini boğmak, meşru ve kanuni bir toplantıyı tanımamak, Kürt ile Türkü birbirine hücum ettirerek İslamlar arası boğazlaşmaya sebebiyet vermek gibi hainane fiili teşebbüslere girişiyorlar.”

denilerek özellikle Saltanat üzerinde de bir baskı kurma amacı bulunmaktadır. Yazıda geçen “milletsiz saltanat olamayacağı için bu arada saltanat makamını da muhakkak bir uçuruma sürüklüyor.” denilmiş olması, buna delalet idi (Atatürk’ün Bütün Eserleri, C. 3, s. 60). Yazının sonucunda da,

“Harp tarihimizin 93 Seferi şanlı sayfalarının yaşayan bir kahramanı, Plevne Meydan Muharebesi’nin şanlı ordumuza kıymetli bir hediyesi olan zatı Samileri, bugün milletin, ordunun itimat ve hürmetini kazanmış şerefli bir asker, muhterem bir peder olmak sıfatıyla, arz olunan vakalardan zat-ı akdes hümayunlarını (padişah kastediliyor) tamamen haberdar etmek ve ekteki arizayı bizzat hakipayı şahaneye takdim eylemekle vatan ve millete yaptığımız yüksek daimi hizmetlerinize pek büyük ve mukaddes bir hizmet daha i lave eylemiş ve bu şekilde, bu tarihi anda mukaddes hilafet makamıyla milletin saadet ve kurtuluşunu temine yönelik adımı atmış şerefine erişmek bahtiyarlığına nail olacağız”

cümleleriyle Müşir Fuat Paşa’ya seslenilmişti. Müşir Paşa da bu görevi yerine getirmiş ve Padişaha mektubu ulaştırmıştı.

Müşir Fuat Paşa'nın Vahdettin ile görüşmesi, dönemin gazetelerine yansımıştı. Bu konu ile ilgili net olmasa da ilk haberi, Tarik gazetesi görüşmeden birkaç gün sonra, 4 Ekim tarihli sayısının sür manşetinde “şanlı müşirimiz Elena kahramanı Gazi Fuat Paşa, amal-ı milliye'nin hakpay-ı mülukaneye arzına vesatet (aracılık) etmişti.” cümleleriyle yansıtmış ancak konu hakkında detaylı bir bilgi vermemiştir (Tarik, 4 Teşrinevvel 1919).

Vakit gazetesi, bir gün sonra 5 Ekim 1919 tarihli sayısında “Anadolu'daki Harekât-ı Milliye'nin Esbabı-Sivas Kongresinin Mukareratı” başlığıyla yayınladığı ana sayfasındaki haberde, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Paşaların fotoğraflarıyla birlikte altta da “Zat-ı şahaneye harekâtı milliye hakkında maruzatta bulunmuş olan Müşir Fuat Paşa” tanıtımı ile Fuat Paşa'nın fotoğrafını yayınlamış, ancak o da konudan hiç söz etmemiştir (Vakit, 5 Teşrinevvel 1919).

Damat Ferit Paşa'nın istifasından kısa bir süre sonra, 7 Ekim'de Vakit gazetesinde yayımlanan önemli bir mülakat, 1877-78 Rus savaşında Elena'daki başarıları nedeniyle Elena kahramanı olarak anılan Müşir Fuat Paşa ile yapılmıştı. Gazetenin “Harekât-ı Milliye ve Müşir Fuat Paşa” sürmanşeti ile verdiği mülakatı daha önemli kılan, Fuat Paşa'nın Vahdettin ile Anadolu'daki hareket hakkında konuşmuş olmasıydı¹³. Daha önemlisi Fuat Paşa'nın görüşmelerinde Vahdettin'e “Anadolu'daki harekât-ı milliye'nin, milletin kalbinden doğmakta olduğu” şeklindeki düşüncelerini söylemesidir (Vakit, 7 Teşrinevvel 1919).

Bu mülakattan anlaşıldığına göre Sivas'taki Temsil Heyeti'nin mektupları, İstanbul'da yerlerine ulaşmıştı. Mektuplar da etkisini göstermişti ki, Damat Ferit Paşa'nın istifası gerçekleşmişti. Sivas Kongresi sonrası Anadolu'nun gücü etkili olmuştu. Bu görüşme, Sivas Kongresi'nin kararının ve özel telgrafın, Vahdettin'e bizzat Fuat Paşa'nın eliyle takdim edildiği ve böylece Anadolu'nun artan gücünün yaptığı baskıyla Padişahı, Damat Ferit Hükümeti'ni düşürmeye ikna edebildiği bir görüşme olmuştur (Dadyan, 2013, s. 223).

Nitekim önce 7 Ekim 1919 tarihli Temsil Heyeti kararında “17 Eylül 1335'te (1919'da) gönderilen arızanın zat-ı şahaneye ulaştırılmasına aracılıklarından dolayı, Ayan'dan Müşir Fuat Paşa hazretlerine teşekkür arzına” kararı verilmiş (Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 4, s. 223). Daha sonra 10 Ekim 1919 tarihinde ise altında Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Sivas'ta bulunan arkadaşlarının imzasıyla “Dersaadet'te, Ayan'dan Müşir Fuat Paşa” başlığıyla gönderilen mektupta “Milli maksatlarımızı temin hususunda gösterilen yüksek vatanperverane delaletleri, şanlı Osmanlı tarihinin yaşayan yadigarı olan muhterem şahsiyetlerine karşı, kalbinde büyük muhabbetler ve tazimler taşıyan milleti müteşekkik kıldığını, arz ile tazimat arz eyleriz.” cümleleri kullanılmıştı (Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 4, s. 225).

Müşir Paşa ile mülakatı yapan Vakit gazetesi, araştırmaları sonucunda, Fuat Paşa'nın Anadolu'daki kuvva-yı milliye liderlerinden, hükümetin kuvva-yı milliye'ye karşı yanlış bir yol izlediklerini öğrendiğini belirtmiştir. Fuat Paşa'dan, Temsil Heyeti üyelerinden Bekir Sami Bey'den¹⁴ aldığı bir mektupla birlikte, Padişaha yazılmış bir

¹³ Fuat Paşa, “Ankara ile İstanbul arasında bir köprü vazifesi görüyordu.” Anadolu'daki Temsil Heyeti tarafından alınan kararlar, bir önceki dönem Beyrut Valisi olan Bekir Sami Bey (Kunduh) tarafından mektupla Fuat Paşa'ya bildiriliyor ve o da bu mektupları Vahdettin'e iletiyordu (Dadyan, 2013, s. 27).

¹⁴ Bekir Sami (Kunduh) Bey, son Beyrut Valisi olarak İstanbul'a döndüğünde İstanbul hükümetinin verdiği görevleri kabul etmemiş ve Milli Mücadele'ye katılmıştı. Başlangıçta Saltanat yanlısı ve manda fikrinde olduğu anlaşılan ve Milli Ahrar Fırkasının da kurucuları arasında yer almış olan Bekir Sami Bey, Sivas Kongresi'ne bizzat katılmış ve mandanın reddedilmesi üzerine fikrinden vazgeçmişti. Daha sonra da Sivas Kongresinde Temsil Heyeti tarafından İstanbul ile iletişimde görevlendirilmişti (Doğru, 1994, s. 17). Bekir Sami Bey, TBMM hükümetinin de ilk Dışişleri Bakanı olmuş ve Londra Konferansı sırasındaki kendi başına uygulamaları nedeniyle de Ankara'ya gelişte Mustafa Kemal Paşa tarafından istifası alınmıştır (Öztoprak, 1992, s. 67).

arızanın da ona verilmesinde aracılık etmesi istenmişti. Mustafa Kemal Paşa tarafından yazılmış olan Bekir Sami Bey'in getirdiği mektupta, "bütün millet bugün, demir bir kale gibi sarsılmaz birliği ile mevcudiyetini, din ve namusunu kurtarmaya azim etmiş bulunuyor. İşte Anadolu'da temezzu eden teşkilat-ı milliyeye, bu azim ve iman-ı meşruanın bir netice-yi hayriyesinden ibarettir."¹⁵ denilmektedir (Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 3, s. 60). Müşir Fuat Paşa mektubu aldıktan sonra, Damat Ferit'in istifasından bir gün önce (30 Eylül) saraya gitmiş, randevu hızla verilmiş ve Vahdettin ile görüşmüştü. Görüşme sonrası Damat Ferit Paşa ile tesadüfen karşılaşmış ve aralarında hiç konuşma olmadan saraydan ayrılmıştı.

Vakit gazetesi bir muhabiri aracılığıyla yaptığı bu görüşmede, Fuat Bey'in:

"Ben bu milletin hiçbir emel arkasında koşmaz bir ferdiyim. Yalnız içinde yaşadığım sefine-yi devletin saadet ve selametinde alakadarım. Hiçbir vech ile arz ve arzum olmadığına zat-ı hazret-i padişahinin de kanaati vardır. Bununla beraber, zat-ı şahanenin memleketin saadet ve selamet-i haliye ve istikbaliyelerine matuf olan amal-i hümayunlarına karşı büyük bir hizmette bulunamadım. Yalnız milli ordunun arızasını zat-ı şahaneye takdim ettim. Çünkü bundan evvel zat-ı şahaneye birçok maruzatta bulunduğum halde, hiçbir şey yed-i hümayunlarına vasil olmadı. Zat-ı şahaneye arızayı takdim ettiğim zaman, vaziyet hakkında malumat verdim. Sevgili padişahımız pek müteessir oldular ve 'milletsiz padişah olmaz. Ben muhalif olmasam dahi meşrutiyete ve kanun-u esasıye muhalif harekette bulunmaktığım ihtimali yoktur. Benim menfaatim milletin menfaati, milletin menfaati benim menfaatimdir. Devletin şevket ve azimeti milletle kaimdir' buyurdular."

dediğini yazmıştı (Vakit, 7 Teşrinievvel (Ekim) 1919). Fuat Paşa kendine ekli gönderilen yazıyı okuduğunu, ama arızanın içeriğinden haberi olmadığını belirtmişti. Vahdettin arızayı dikkatle okuduktan sonra cebine koymuştu. Fuat Paşa,

"Şurasını da bilhassa belirtmeliyim ki onu deviren de ben değilim matbuattır¹⁶. Vilayetler, ahali-yi memlekete ne kadar zararlar irat eylediğini anladı. Bereket versin ki zat-ı şahane imdadımıza yetişti. Zat-ı şahanenin, ordu hakkında tevcihleri vardır. Harekâtın vatani olduğuna kanaat-i şahaneleri vardır. Bu harekâti idare edenler, Osmanlı milletinin elan hal-i hayatta bulunduğunu ispat ettiler. Bekir Sami ve Rauf Beyler hep namuslu adamlardır. Mustafa Kemal Paşa'yı pek uzaktan tanıyorum. Ona da gıyaben bir hürmetim vardır. Çünkü maksatları yaşadığı memleketinin selametine matuf idi. Padişahımız da akıl ve dur-u endiş bir hükümdar olduğu için bu harekâta layık olduğu derecede ehemmiyetle telakki buyurdular. Aldığım haberlere göre, zat-ı şahane harekâttan haberdar ediliyordu. Yalnız padişahımıza bir hükümet-i askeriye tarafından bildirmişler. Fakat onları tenkil için çeteler gönderildiğini söylememişlerdir. Bereket versin zat-ı şahaneye meseleyi layık olduğu derecede nakl buyurdular. Yeni teşkil eden hükümetten pek çok şeyler bekliyoruz. Gerek Sadrazam Paşa ve gerek rüfekası, devletin en eynam-ı akilanesinden tereküb ettiği için muvaffakiyetlerini ümit etmekteyim."¹⁷

demişti (Vakit, 7 Teşrinievvel (Ekim) 1919).

¹⁵ Temsil Heyeti tarafından verilen bu mektup, Bekir Sami Bey aracılığıyla iletiliği için Fuat Paşa bu cümleleri Bekir Sami Bey'e atfetmiştir. Oysa bu cümleler Temsil Heyeti reisi olarak Mustafa Kemal Paşa'ya aittir (Atatürk'ün Bütün Eserleri, 2005, s. 60).

¹⁶ Fuat Paşa'nın, mektubu Vahdettin'e vermesinden bir gün sonra Damat Ferit Paşa'nın istifa etmesi üzerine, kamuoyunda bunun sorumlusunun kendisi olduğu düşünüldüğünden bu sözü söylemiştir.

¹⁷ Fuat Paşa'nın bu görüşlerine rağmen, Vahdettin'in Damat Ferit Paşa'yı daha sonra tekrar Sadrazamlığa getirdiğini de bilmekteyiz. Ayrıca padişahın bu süreçte, Anadolu'daki milli harekâta karşı hükümetin aldığı kararların ve kendi iradelerinin Takvim-i Vekayi'de yayımlanması ve hükümet üyelerinin gazetelere verdikleri Anadolu karşıtı demeçleri de görmemesi de imkânsızdı.

Aynı gün Tasvir-i Efkâr gazetesinde de Meclis-i Ayan azasından Müşir Fuat Paşa ile mülakat sayfalarına yansımıştır. “*Namdar müşir, atebe-yi şehriyariye vuku bulan maruzatını muhabirimize nasıl naklediyor*” tanıtımı ile verdiği haberde, padişaha arz edilen arıza, “*Damat Ferit Paşa kabinesinin sükutunu (düşmesini) intaç eden arıza*” olarak tanımlanmıştı. Gazete “*Malum olunduğu üzere Damat Ferit Paşa kabinesinin istifasından bir gün evvel, huzur-u hümayuna kabul buyurulmuş ve hareket-ı milliye rüesasından aldığı malumatı ve teşkilat-ı milliyenin, amal ve temenniyatını atabe-yi mülk mertebe-yi hazret-i şehriyariye arz ve iblağ'e tavassut eylemiştir*” cümleleriyle durumu açıklamıştır (Tasvir-i Efkâr, 7 Teşrinievvel Ekim 1919).

Gazete aracılık etmesi için bu arızanın Fuat Paşa'ya, Halep eski Vali'si Bekir Sami Bey tarafından imzalanmış bir ek tezkere ile verildiğini de belirtmiş ve bugün de bilinen Fuat Paşa'ya yazılan yazının son satırlarını, aynen vermişti. Müşir Fuat Paşa, Miralay Refet Bey, Ankara Valisi Muhittin Paşa, Ahmet Rüstem Bey, Mamûratülaziz Valisi Ali Galip, Cemal Paşa'dan sonra Konya valisi olan Vehbi Efendi'nin fotoğrafları ile verilen haberde, Padişaha gönderilen maruzata da Fuat Paşa'nın “*ağzından verildiği şekilde*” yer verilmişti.

84 yaşında olan Müşir Fuat Paşa:

“Zatı şahanenin memleketlerinin selamet ve saadetlerine matuf olan amal-ı hümayunlarını, öteden beri bildiğim için kuvva-yı milliye tarafından, zat-ı hilafetpenah efendimize takdim olunmak üzere bana gönderilen arızayı, huzur-u hümayuna ref etmekten çekinmedim. Çünkü teşkilat-ı milliye, şevketmaab efendimize müteaddid defalar maaruzatta bulunmak istemişlerse de hükümet buna her defasında mani olmuştur. Padişahımıza verilecek kapalı zarf içindeki arıza ile beraber, bana da milli ordudan bir mektup gelmişti. Müteessir oldum. Vaziyetin ne kadar fena idare edildiğini görüyordum. Bunun üzerine derhal saray-ı hümayuna gittim, yaver vasıtasıyla hakpay-ı hümayunlarına yüz sürmek istediğimi arz ettim. Lütfen huzur-u hümayuna kabul edildim. Padişahımızın hakk-ı acizanemde itimad-ı hümayunları vardır. Dünyada vatanımın saadetinden başka hiçbir emelim yoktur. Şahsıma ait bir iş için hiçbir kimseye müracaat etmedim. Padişahım da buna vakıftır. Vatanım için üç evlat şehit verdim. İki de yaralı. Şimdiye kadar elimden gelen hizmeti yaptım. Milli ordudan kimseyi tanımam¹⁸, fazla bir münasebetim de yoktur. Fakat bu ordunun, memleketten başka bir şey düşünmediğine kaniydim. İşte bütün bunlar, huzur-u hümayunda hakpay-ı şahaneye arz ettim.”

Padişahımız, şimdiye kadar bunlardan haberdar olmadığını ve bu hale çok müteessif olduğunu ve milletin saadetinden başka bir şey düşünmediğini, milli ordunun hülus ve sadakatine kani bulduklarını beyan buyurdular ve ayrıca takdim ettiğim arızayı dikkatle mütalaa etmek lütfunda bulundular. Bunları, samime-yi masarratımla dinledikten sonra gözlerim yaşararak erzan buyurulan müsaadeyi seniye üzerine, huzur-u hümayundan ayrıldım.

Eski hükümet, bütün manasıyla memlekete fenalık etti. Ben bu fenalığı görüyorum ve kan ağlıyordum. Hatta 15 gün mukdem (önce), ayandan arkadaşlara bu idaresizliğin pek fena bir şekil aldığını söyleyerek, Vükela'ya ve zat-ı şahaneye müracaat edilmesini teklif etmiştim. Layiha da yazılmıştı. Çok yazık ki teşebbüs kuvvadan file çıkmadı. Eski reis-i hükümetin yaptığı zararlar, kaçırdığı fırsatlar büyüktür. İnşallah hükümet-i cedide(yeni), bütün bu zararları telafi eder. Ve icraatıyla milleti şu müşkül dakikalardan kurtarır. Yakında milli ordudan murahhas (temsilci) gelecektir. Hükümet milli ordu ile

¹⁸ Oysa Mustafa Kemal Paşa'nın, İstanbul'da iken burada yaşayan “*bütün zabitan tarafından açık sözlü oluşu ve de doğruluğu ile tanınan Mereşal Deli Fuad Paşa*” ile görüştüğü ve “*Müşir Fuad Paşa'nın da Mustafa Kemal Paşa'yı sevdiği ve fikirlerine değer verdiği*” bilinmektedir (Türkmen, 2020, s. 108).

hali temasta bulunuyor. Bugün en çok matlub (istenen) olan şey, anasır arasındaki vefk ve ittihatıdır (uygun ve birlik olma). Hükümetin de bu ciheti düşündüğüne eminim. "

cümleleriyle sözlerine son vermişti (Tasvir-i Efkar, 7 Teşrinievvel Ekim 1919).

Aynı şekilde Müşir Fuat Paşa'nın Vahdettin ile Anadolu arasındaki aracılığı ile ilgili, Yirminci Asır gazetesi aynı gün, 7 Ekim sayısında bu konuya değinmişti. Gazete "*Anadolu harekât-ı milliyesi hakkında hakikat, devletin azamisi tarafından tasdik olunuyor*" başlıklı haberinde, Miralay Ali Fuat Paşa'nın ve Müşir Fuat Paşa'nın fotoğrafları kullanılmıştı. Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin beyannamesinde de belirtildiği üzere, devletin kademelerinde harekât-ı milliyenin, "*İzmir fecayisinden*" doğduğunun ve amacının da halkın haklarının korunması olduğunun onaylandığını belirtmişti (Yirminci Asır, 7 Teşrinievvel Ekim 1919).

Yirminci Asır, yine padişahı ön plana çıkartmış ve Padişahın da "*milli ordunun*" kurtuluşu düşündüğüne inandığını eklemişti. Yine o dönem bazı gazetelerde olduğu gibi Padişah ile kuvva-yı milliye arasında hiç temas olmamasının, Damat Ferit hükümetinin suçu olduğu algısını yaratmaya çalışan Yirminci Asır, hükümetin padişaha gelen telgraflara bile sansür koyduğunu ve Posta ve Telgraf Müdürü Refik Halid Bey'in de bunu itiraf ettiğini anlatmıştı. Gazete tam burada, Fuat Paşa konusuna girmiş ve "*Kuvva-yı Milliye maksat ve gayelerini Ferit Paşa'nın istifasından bir gün evvel yani ancak geçen Salı [31 Eylül] günü Müşir Fuad Paşa hazretlerinin delalet ve vesatetiyle hakpay-ı şahaneye arz ve ilan edebilmişlerdi*" cümlelerini kullanmış ve Halep eski valisi Bekir Sami Bey'in, Sivas'tan Fuat Paşa'ya bir mektup ile birlikte padişaha bir arıza gönderdiğini ve Fuat Paşa'ya milli harekâtın, milletin din ve namusunu kurtarmak için Anadolu'da teşebbüslere girişen "*bir azim ve iman-ı meşruadan*" kaynaklandığını belirtmişti. Gazete, Sadrazam'ın cinayetlerinin ortağı olan Dâhiliye ve Harbiye Nazırlarının da milletin sesini boğmak ve *Türk ile Kürdü birbirine hücum ettirerek* (El Aziz Valisi Galip Bey'in girişimi kastediliyor) İslamlar arasında çatışmaya neden olmak gibi "*bir hainlik*" içinde olduklarını aktarmıştı.

Yine habere göre Fuat Paşa hiç tereddüt etmeden padişaha çıkmış ve bu arızayı kendisine teslim etmişti. Gazeteye göre Müşir Paşa, Padişahın da "*Milletsiz padişah olmaz. Ben muhalif edilmiş olmasam bile Meşrutiyete ve Kanun-u Esasiye muhalif bir harekette bulunmaktığım ihtimali yoktur. Milletin menfaati benim menfaatimdir. Devletin şevketi ve azameti milletin kaimidir.*" dediğini aktarmıştı (Yirminci Asır, 7 Teşrinievvel Ekim 1919).

1922 yılında yazdığı "*İnkılabımızın Tarihi*" yazı dizisinde, İleri gazetesi sahibi ve başyazarı Celal Nuri bu olayı ilginç bir şekilde anlatmıştı¹⁹ (İleri, 25 Aralık 1922).

Celal Nuri bu olayı "*o hengâmede Müşir Fuat Paşa hazretleri vasıtasıyla Vahdettin'e verilmek üzere Mustafa Kemal Paşa'nın bir arzısı vürud (yazısı geldi)etti. Bu arızada kongrenin esbab-ı içtimai tasrih (toplama sebepleri belirtiliyor) ediliyor ve vatanın istihlâsı için (kurtuluşu) milletin çalışmaya karar verdiği bildiriliyordu.*" şeklinde anlatmıştı (İleri, 28 Aralık 1922).

Celal Nuri, bu yazının Müşir Fuad Paşa'ya açık olarak geldiğini belirtmiş ve bunun üzerine hemen huzura giden Fuat Paşa'nın "*mert ve metin*" şekilde Vahidettin'e;

"Padişahım! Ben doksan yaşına gelmiş, dünyasından geçmiş ve her türlü çah-ı ihtirastan (makam hürsından) artık masun bir pir-i faniyim. Babam ve ben bir asırdan beri bu devletin hadimleriyiz. Saltanat-ı hümayunlarının bekası istirhamımın (talebimin) kabulüne varestedir (bağlıdır). Anadolu'da tecelli eden hareket-ı milliye her

¹⁹ Celal Nuri, gazetesi İleri'de ilki 25 Kanunevvel 1922 tarihli olmak üzere 7 sayı olarak "*İnkılabımızın Tarihi*" başlıklı yazısını yazmıştı.

noktayı nazardan meşrudur. Yanlış siyasetiyle bu mülk ve memleketi mahviyete doğru sürüklemekte olan Damat Ferit Paşa hükümetine nihayet vermek ve arzu-yu milliyi tatmin ederek bu gaileyi(belayı) bertaraf etmek vaciptir (şarttır)."

sözlerini söylediğini belirtmişti. Yine Celal Nuri *"bundan sonra Paşa daha uzun beyanatta bulunmuş ve hayli münakaşadan sonra Vahdettin, nihayet çarnaçar (çaresiz) Veziriazamını feda etmiştir. Padişahın bunda hiçbir azamiyeti (büyüklüğü) ve fedakârlığı yoktur."* dedikten sonra Vahdettin'in artık tükendiğini ve Ferit Paşa'da güç kalmadığını belirttikten sonra konuyu *"Padişah, Mustafa Kemal Paşa'nın mektubunu okurken hiddet ve gazabı nazarlarında belli oluyordu."* cümlesiyle bitirmişti. Celal Nuri'ye göre hükümet değişikliğinin olduğu *"O gün, Mustafa Kemal Paşa telgraf başında bizi selamlıyor. Biz de kendisine ezeli minnettarlığımızı iblağ ediyorduk. İstanbul şenlik içindeydi"* şeklinde açıklamıştı (İleri, 28 Aralık 1922).

Sonuç

Görüldüğü üzere, değerli ve vatan sevgisi yüksek Müşir Fuat Paşa, Vahdettin ile Temsil heyeti arasında aracılık yaptığı o süreçteki gazetelere verdiği bu mülakatı temiz duygu içerisinde vermişti. Sivas Kongresi'nin sonrasındaki bu dönemin algısında zaten en önemli nokta, Vahdettin'in hiçbir şeyden haberdar olmadığı algısıdır. Padişah-devlet mantığı, padişahın hata yapmayacağı üzerineydi ve bu yüz yıllara dayanan bir düşünceydi. Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti de bu düşüncenin o an hala halk üzerinde etkili olduğunu düşünmekteydi ve ona göre politika yürütmekteydiler.

Bu mülakatla *"padişah iyi Damat Ferit Paşa kötü"* politikası güçlendirilmiş ve hem Ayan hem de Şura üyesi olan Müşir Fuat Paşa'nın aracılığı ve gönderilmiş telgrafın da gazetelerde yayımlanmasıyla, aslında padişah Vahdettin'e doğrunun ne olduğunun Temsil Heyeti tarafından gösterildiği algısı oluşturulmuştu. Ayrıca kamuoyu önünde padişah baskı altına alınarak *"uyarı"* görevi de yerine getirilmişti. Özellikle yukarıda değindiğimiz, *"milletsiz saltanat olamayacağı için bu arada saltanat makamını da muhakkak bir uçuruma sürüklüyor."* mesajı çok etkili olmuştu. Bu mesaj Vahdettin tarafından da kabul edilmişti ki, Müşir Fuat Paşa'nın gazetelere verdiği ikili görüşmede Vahdettin'in söylediği sözler içinde *'milletsiz padişah olmaz,'* cümlesinin bulunması da anlamlıydı.

4 ile 11 Eylül 1919 tarihleri arasında gerçekleştirilen Sivas Kongresi çok etkili olmuştu. Yurdun dört tarafından gelen delegeler Mustafa Kemal Paşa liderliğinde ülkenin bütünlüğü ve bağımsızlığı için sadece *"ya istiklal ya ölüm"* sloganında birleştirilmişti. Bir hükümet şeklinde oluşturulan Temsil Heyeti ve aldığı kararlar da İstanbul Hükümetinin kararlarının karşısında halk üzerinde olumlu bir etki oluşturmuştu. Bu nedenle, Müşir Fuat Paşa'nın aracılığı ile oluşan süreç ve sonunda Damat Ferit Paşa'nın istifası ve Ali Rıza Paşa'nın yeni hükümeti kurması anında etkisini gösterecek ve 2 Ekim'den itibaren artık hem Mustafa Kemal Paşa'dan hem de Anadolu'daki *"milli teşkilattan"* fotoğraf ve mülakatlarla olumlu olarak söz edilmeye başlanacaktır.

Tüm gazeteler, *"İstanbul ile Anadolu'nun görüşeceği"* haberlerini yayınlamaya başlamıştı. Gazetelerde Milli Teşkilat ile ilgili haberler çoğunluk kazanmış, boy boy fotoğrafları ile içinde Mustafa Kemal Paşa'nın da olduğu *"Milli Teşkilat Reisleri"* tanıtılmaya başlanmıştı. Artık herkes Milli Teşkilatın farkına varmıştı. Gaflet içine düşenler doğru yolu bulmaya başlamıştı. İstanbul'un Amasya Görüşmesi ile Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi, İstanbul'u bir şekilde mücadelenin içine sokmuştu. Mebuslar Meclisinin toplanma kararı ve halkın kararının etkili olması önemliydi. Daha önemlisi ise Meclis Misak-ı Milli kararlarını almış ve birlikteliği daha

da güçlendirmişti. Bu güzel birliktelik, tekrar Damat Ferit Paşa'nın Sadrazamlığa getirildiği 4 Nisan 1920'de bitecektir.

Kaynakça

Arşiv Belgesi

BOA DH.ŞFR 100-174 16.09.1337.

Gazete ve Dergiler

Alemdar, 23 Haziran 1919 "Dâhiliye Nezareti'nin Tamimi"

Alemdar, 25 Haziran 1919 "Dâhiliye Nazırı'nın Tamimi"

Cumhuriyet, 19 Nisan 1931 "Müşür Fuat Paşa Merhumun Cenaze Töreni bugün Yapılacak."

İkdam, 26 Haziran 1919 "Ali Kemal Bey'in Ahval-i Umumiye Hakkındaki Beyanati",

İkdam, 27 Haziran 1919, "Dâhiliye ve Harbiye Nazırlarının İstifası",

İkdam, 27 Haziran 1919, "Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Beyannamesi"

İleri, 28 Kanunevvel (Aralık) 1922 "Mücadebeyi Milliye'nin Esasları Nasıl Kuruldu?"

İstiklal, 23 Haziran 1919 "Dâhiliye Nezareti'nin Tamimi"

İstiklal, 26 Haziran 1919 "Dâhiliye Nazırının Beyanati"

Sabah, 24 Haziran 1919, "Mustafa Kemal Paşa"

Sabah, 26 Haziran 1919, "Bir Mülakat, Ali Kemal Bey'in Beyanati"

Sabah, 27 Haziran 1919, "İstifa"

Tarik, 4 Teşrinievvel 1919, "Mustafa Kemal Paşa"

Tasvir-i Efkâr, 7 Teşrinievvel 1919 "Atebey-i Seniye Maruzat", EK.

Vakit, 23 Haziran 1919 "Dâhiliye Nezareti'nin Mühim Bir Tamimi"

Vakit, 27 Haziran 1919, "Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Beyannamesi"

Vakit, 27 Haziran 1919, "Dâhiliye ve Harbiye Nazırlarının İstifası"

Vakit, 5 Teşrinievvel (Ekim) "Anadolu'daki Harekât-ı Milliye'nin Esbabı- Sivas Kongresinin Mukareratı"

Vakit, 7 Teşrinievvel (Ekim) 1919 "Harekât-ı Milliye ve Müşir Fuat Paşa"

Yeni İstanbul, 23 Haziran 1919 (1335) "Hükümetin Tamimi"

Yenigün, 11 Teşrinievvel 1919 "Posta Müdürü Umumisi"

Yirminci Asır, 7 Teşrinievvel (Ekim) 1919 "Anadolu Harekât-ı Milliyesi Hakkında Hakikat Devletin Azamisi Tarafından Tasdik Olunuyor"

Zaman, 19 Temmuz 1919, "Erzurum'da Kongre"

Zaman, 28 Haziran 1919, "Erzurum Milli Kongresi"

Eserler

Akandere, O. (2009). Damat Ferit Paşa'nın IV. hükümeti döneminde Kuvâ-yı Milliye ileri gelenleri hakkında verilen idam kararları. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 43, 343-406.

- Akşin, S. (1992). *İstanbul hükümetleri ve milli mücadele*. C. 1, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Atatürk ile ilgili Arşiv Belgeleri (1911-1921)* (1982). Başbakanlık Osmanlı arşivi yayımları, İstanbul.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri*, (2003). C. 2, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri*, (2005). C. 3, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri*, (2007). C. 4, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Atatürk'ün Samsun'a çıkışı ve Kurtuluş Savaşının başlatılmasına dair belgeler*. (1999). Ankara: ATASE Yayınları.
- Bardakçı, M. (2019). *Bir devlet operasyonu, 19 Mayıs*. İstanbul: Turkuaz Medya Grup.
- Bayur, Y. H. (1997). *Atatürk, hayatı ve eserleri*. Ankara: ATAM Yayınları.
- Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)* (2003). Yayın No: 62, Ankara: Osmanlı Arşivi Yayınları.
- Borak, S. (1998). *Atatürk'ün İstanbul'daki çalışmaları*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Dadyan, S. (2013). Dört Devre Şahitlik Etmiş Bir Osmanlı Paşası Müşir Deli Fuat Paşa. *Toplumsal Tarih*, 229.
- Doğru, H. (1994). *Bekir Sami Bey ve faaliyetleri*. [Doktora Tezi]. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Goloğlu, M. (2008). *Milli Mücadele Tarihi – I Erzurum Kongresi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Jaeschke, G. (1982). Havza'da Mustafa Kemal Paşa. *Bellekten*, 46(182).
- Güven, C. (2012). *Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın yabancılarla temas ve görüşmeleri*. Konya: Eğitim Yayınları.
- Jaeschke, G. (2001). *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz belgeleri I*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Karay, R. H. (2009). *Minelbab İlelmihrap*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Müşir Fuat Paşa*, Resimli Şark, Haziran 1931, S. 6.
- Nutuk*. (2014). Atatürk'ün bütün eserleri, C. 19, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Öztoprak, İ. (1992). Dışişleri bakanı Bekir Sami Bey'in istifası meselesi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 25(IX).
- Öztürk, B. (2018). I. Meclis'teki milli kültür felsefesi. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 3(1).
- Sonyel, S. R. (2010). *Gizli belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*. Ankara: ATAM Yayınları.
- Steinhaus, Kurt. (1999). *Atatürk devrimi sosyolojisi I*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.
- Turan, Ş. (1998). *Türk devrim tarihi C. 1*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Türkgeldi, A. F. (1987). *Görüp işittiklerim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Türkmen, Z. (2020). *Mütarekeden Milli Mücadeleye Mustafa Kemal Paşa (1918-1919)*. İstanbul: Bengi Kitap.